

ROCZNIK CHEŁMSKI

TOM 24

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

TOMASZ DZIEŃKOWSKI: Europejska kariera chełmskiego ośrodka osadniczego w XIII i XIV w. Szkic archeologiczny	9
STANISŁAW GOŁUB, BEATA BOROWSKA, MAGDALENA MAŁKA: Próba identyfikacji pochówku biskupa Jakuba Suszy na podstawie wyników badań archeologicznych, antropologicznych i źródeł historycznych	29
ANDRZEJ BRONICKI: Otoczenie kościoła pw. Rozesłania Świętych Apostołów w Chełmie w świetle wyników nadzorów archeologicznych prowadzonych nad wykopami instalacyjnymi	51
MAŁGORZATA PODLEWSKA-BEM: Droga do szczęścia. Zabiegi, wróżby i przepowiednie dotyczące szczęśliwego pożycia małżeńskiego. Materiały etnograficzne opracowane na podstawie analizy literatury i badań terenowych	81
BARTOSZ STARĘGOWSKI: Działalność rodziny Orchowskich na forum sejmiku ziemi chełmskiej (1572–1674)	103
PAWEŁ SYGOWSKI: Ratno – miasteczko ziemi chełmskiej, jego trzy cerkwie i ich kaplice filialne w Hornikach i Wydraniczy – w dekanacie ratneńskim unickiej diecezji chełmskiej w XVIII w.	125
HENRYK KUCHARUK: Chełmskie Linie Autobusowe (ZKM, MPK) – udział w rozwoju komunikacji miejskiej.	153
DOMINIK PANASIUK: Rejon III chełmskiego obwodu AK-DSZ-WiN 1944–1947. Ludzie, struktura organizacyjna, działalność.	167
STANISŁAW DUBAJ: Wpływ obywateli Ukrainy na rynek pracy w województwie lubelskim	209

Z ZAGRANICY

АНАСТАСІЯ ВАТАМАНЮК: Участь Іспанського Королівства у діяльності Першого Глобального форуму у врегулюванні проблеми біженства.	227
ОЛЕКСІЙ БАЛУХ: Роль козацтва у військово-політичних конфліктах на території Буковини другої половини XVII – початку XVIII ст.	241
ДАРІЯ ЛОГВІНОВА: Інтеграція нових мігрантів в ринок праці Квебеку	253
ІГОР ПІДДУБНИЙ: Позиція В. Філдермана щодо „єврейського питання” та його місця в політичному житті Румунії 1920–х років	271
МАРІЯ ЖИРЯДА: Вплив міграційної кризи на політичні настрої в Європейському Союзі	291
ОЛЕКСІЙ КОШЕЛЬ: Протестний рух у закладах духовної освіти України у другій половині XIX ст.	297

СЕРГІЙ ДОБРЖАНСЬКИЙ: Українська історіографія історії міст Галичини та Буковини другої половини XIX – початку XX ст. 313

СЕРГІЙ ФЕДУНЯК: Проєкт Балтійсько-Чорноморського союзу в контексті розвитку біполярної системи міжнародних відносин. 327

CZŁOWIEK I ŚRODOWISKO

EWA STAMIROWSKA-KRZACZEK: Ocena stosowania suplementów diety w celach prozdrowotnych przez mieszkańców województwa lubelskiego. 339

MAŁGORZATA STRYJECKA: Sposób odżywiania się wybranych mieszkańców Chełma chorych na cukrzycę typu 2 355

IGNACY KITOWSKI, GRZEGORZ GRZYWACZEWSKI: Występowanie żolny *Merops apiaster* w okolicach Chełma 363

MAŁGORZATA STRYJECKA: Ocena sposobu odżywiania się kobiet aktywnych fizycznie w wieku 20–40 lat zamieszkujących województwo lubelskie 367

JACEK CYMERMAN: Ocena jakościowa i ilościowa wybranych odmian ziemniaka jadalnego w zależności od sposobu przechowywania w powiecie chełmskim 373

MATERIAŁY

JOLANTA GRUSZKA: Przyczynek do dziejów garnizonu chełmskiego. Początki garnizonu, historia wojskowości Chełma od drugiej połowy XIX w. do lat trzydziestych XX w. . . 387

STANISŁAW LIPIŃSKI: Przyczynek do dziejów dóbr królewskich Chutcze 421

ANTONI FRANECKI: „Wesele” w Księżej Dolinie – przyczynek do historii unitów na ziemi chełmskiej. 427

BOŻENA SKOLIMOWSKA: Imieninowy kubek 443

KRYSTYNA MART: Jedno życie – malarstwo, poezja, miłość, cierpienie. Wspomnienia o Zenonie Waśniewskim z okazji 75. rocznicy śmierci 447

ZBIGNIEW LUBASZEWSKI: Stanisław Skibiński – chełmski regionalista i krajoznawca 499

JAGODA BARCZYŃSKA: Sławomir Lewczuk (1938–2020). Wspomnienia o malarzu 509

Z ŻAŁOBNEJ KARTY

ZBIGNIEW WALDEMAR OKOŃ, PAWEŁ KIERNIKOWSKI, ZBIGNIEW LUBACZEWSKI: Pamięci Longina Jana Okonia (1927–2020). 519

RECENZJE

JACEK POMIANKIEWICZ: Eugeniusz Wilkowski, Między pokorą, a buntem. Refleksje autobiograficzne, cz.1, Chełm 2020, ss. 350, fotografie, dokumenty 535

PAWEŁ KIERNIKOWSKI: Stanisław Lipiński, Dzieje wybranych dóbr Chełmszczyzny z terenów Pobuża w XVIII i XIX w., Rejowiec Fabryczny 2019, ss. 134 538

PAWEŁ KIERNIKOWSKI: Tadeusz Kościuszko w tradycji historycznej Chełma i Ziemi Chełmskiej. Wybór materiałów, wybrał, przygotował i poprzedził wstępem Zbigniew Lubaszewski, TAWA, Chełm 2017, ss. 88	541
KRONIKA	
JOLANTA SKWARCZEWSKA: Kalendarium wydarzeń 2019	545

Олексій Балух

Роль козацтва у військово-політичних конфліктах на території Буковини другої половини XVII – початку XVIII ст.

У другій половині XVII ст. посилюється протистояння Османської імперії та Речі Посполитої, а на початку XVIII ст. – Росії та Швеції. Територія Буковини упродовж цього періоду відігравала важливу роль у політиці Порти, яка прагнула загарбати Поділля та Галичину, використовуючи для цього війну Польщі проти козацької України¹. Турки планували використати буковинські землі як плацдарм для нападу на поляків. Річ Посполита, у свою чергу, прагнула послабити османський вплив у Дунайських князівствах і загарбати Молдавію, а разом із нею і Буковину². Козацтво в цей час продовжувало відігравати провідну роль у воєнно-політичному житті Східної Європи, впливаючи на зовнішньо- і внутрішньополітичну ситуацію, зокрема і в Молдавській державі.

Упродовж 1650–1653 рр. було здійснено три молдавські походи Війська Запорозького, а у серпні-жовтні 1653 р. – останній (червертий) похід козаків Богдана Хмельницького у Молдавію, у результаті якого Буковина знову стала ареною жорстоких кровопролитних боїв, у яких загинув Тиміш Хмельницький, остаточно втратив молдавський престол господар Василь Лупу, а козаки почесно капітулювали під Сучавою. Спроби Б. Хмельницького дипломатичним шляхом організувати широку коаліцію проти Речі Посполитої засвідчили безрезультатність його дунайської політики. Для гетьмана молдавські походи 1650–1653 рр. завершилися повною невдачею, відмовою від військової допомоги союзників,

¹ Г. Скорейко, *Хотинська фортеця у міжнародних угодах XVII ст.*, „Питання історії України” 2000, т. 4, с. 243.

² В. Ботушанський, *Буковина: історичний нарис*, Чернівці 1998, с. 52.

втратою часу та козацьких сил, а також чималою розрухою на буковинських землях, що у подальшому негативно вплинуло як на Молдавію і Буковину, так на козацьку Україну³.

Після цих подій новий молдавський господар Гергій Штефан у 1654 р. уклав мирний договір з гетьманом Б. Хмельницьким, щоб запобігти новому молдавському походу козацьких військ, оскільки продовжував таємно підтримувати Польщу⁴.

Але у 1657 р. на Буковину, зокрема у місто Чернівці, прибули козацькі війська. Уклавши союзні договори з правителями Молдавії, Валахії і Трансильванії, гетьман Б. Хмельницький восени 1656 р. планував здійснити спільний похід проти Речі Посполитої. На початку січня 1657 р. Київський, Білоцерківський і Переяславський козацькі полки на чолі з А. Ждановичем прибули до Чернівців. Вони налічували 12 тис. реєстрових козаків і близько 8 тис. «охотників», тобто добровольців, разом близько 20 тис. На Буковині козаки об'єдналися із молдавсько-валаським загоном, який складався з 4 тис. чол. А. Жданович отримав від Б. Хмельницького розпорядження не чинити кривди на землях своїх союзників, зокрема на Буковині, «щоб нікому утяжіння не було, хто при ласці нашій і Війську Запорозькому зоставатись буде»⁵. На думку автора, до складу молдавських військ могли входити і вояки з буковинських земель.

Із Буковини козацько-молдавсько-валаське військо попрямувало до Трансильванії на допомогу князю Дьєрдю II Ракоці, а також взяло участь у кровопролитних боях за Варшаву і Краків. На буковинські землі вони повернулися влітку 1657 р., звідки українські козаки через м. Хотин рушили до столичного м. Чигирина, де і отримали звістку про смерть Б. Хмельницького⁶. Позитивним є той факт, що козацтво лояльно поставилося до православного місцевого населення. Очевидно, що А. Мургулець, який займав тоді посаду старости Чернівецької волості, супроводжував козацьке військо територією Буковини.

Наступний факт перебування козаків на Буковині припадає на чергову Хотинську війну між Польщею та Портою. Весною 1673 р. османська армія на чолі з силістрійським намісником Гусейном-пашею прибула до Хотина. Приводом для воєнних дій стало невиконання умов Бучацького мирного договору 1672 р.

³ О. Балух, *Буковина як об'єкт протистояння між Османською імперією та Річчю Посполитою (1653–1673 рр.)*, «Актуальні питання суспільних наук та історії медицини» 2017, nr 2(14), s. 30.

⁴ А. Жуковський, *Історія Буковини*, т. 1, Чернівці 1991, s. 74.

⁵ М. Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron Vodă încoace*, „Letopisețul Țării Moldovei: Cronici”, Chișinău 1990, s. 230.

⁶ В. Ботушанський, *Буковина: історичний нарис*, *op. cit.*, s. 52.

з боку Речі Посполитої. Туди ж прибули війська молдавського і валаського господарів у складі близько 5 тис. кавалерії⁷.

Господар Молдавії Стефан Петрічейку повідомляв московського царя Олексія Михайловича про 40 тис. турецько-татарського війська під Хотином⁸. Таку ж цифру подає і Літопис Самовидця⁹. Однак інший козацький літописець Самійло Величко називає загальну кількість осман у 32 тис. воїнів¹⁰.

У березні-квітні 1673 р великий коронний гетьман Ян Собеський просив Варшавський сейм зібрати по 30 тис. піхоти і кінноти, а також потужну артилерію – 80 гармат. Проте, сейм погодився надати йому військо удвічі менше: 15 тис. вершників і 16 300 піхоти, разом 31 300 воїнів. До того ж, 12–тисячне військо повинно було виставити Велике князівство Литовське¹¹. Поляки в цей час не змогли використати всю силу українського козацтва, як це було у Хотинській битві 1621 р., крім тієї частини козаків, які підтримували отамана Запорізької Січі, відтак – Правобережного гетьмана Михайла Ханенка. Отже участь у польському війську взяли лише козаки гетьмана М. Ханенка і запорожці Івана Сірка¹².

11 жовтня Ян Собеський наказав своєму війську, яке налічувало до 40 тис. чол. і артилерії – 40 гармат, виступати до Хотина¹³. Польським воїнам, під загрозою страти, заборонили грабувати місцеве населення і навколишні землі¹⁴. Автор поділяє думку О. Масана, що мета цього походу полягала у розгромі турків під Хотином, щоб відрізати їм можливість постачання своїх баз з Молдавії на Поділля, а кінцевою метою – відвоювати подільські землі та встановити військово-політичний контроль над Правобережною Україною та Молдавією, включаючи Буковину¹⁵.

11 листопада 1673 р. війська Яна III Собеського здійснили масований напад на турецько-татарські позиції, прорвавши оборону. Кіннота почала відтіснити їх до р. Дністер, що викликало масову паніку серед османів. Дерев'яний міст, по якому втікали тисячі наляканих турецьких військових на подільський берег, не витримав їх і зламався. Врятувалося тоді лише до 10 тис. турків¹⁶, решта

⁷ О. Масан, *Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р.*, «Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.)» Чернівці 2005, s. 114–115.

⁸ *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Документы и материалы*, т. 3, Москва 1970, s. 15.

⁹ *Літопис Самовидця*, Київ 1971, s. 115.

¹⁰ С. Величко, *Літопис*, т. 2, Київ 1991, s. 166.

¹¹ J. Rajewski, *Wińczuk i koncerz: Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Poznań 2003, s. 146–147.

¹² О. Масан, *Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р.*, *op. cit.*, s. 116.

¹³ J. Rajewski, *Wińczuk i koncerz...*, *op. cit.*, s. 148.

¹⁴ *Ibidem*, s. 150–151.

¹⁵ О. Масан, *Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р.*, *op. cit.*, s. 116.

¹⁶ *Літопис Самовидця*, Київ 1971, s. 115–116.

потрапили у полон або були вбиті чи втопилися у дністровських водах. Під Хотиним османи залишили чимало скарбів і поспішно відійшли за р. Дунай¹⁷. Таким чином, Річ Посполита завдала поразки Порті, а буковинські землі опинилися під владою поляків. Проте козацький фактор цього разу не був вирішальним у розгромі османів.

Хотинська битва 1673 р. позитивно вплинула на воєнно-політичне становище Польщі та сусідніх держав. Ян Собеський був зацікавлений у тому, щоб перемога у битві під Хотиним набула міжнародного значення. Вона була зразком тогочасного військового мистецтва, оскільки показала відмінну взаємодію різних родів військ, від піхоти і кінноти до артилерії. У ній польське військо показало, що може дати рішучу відсіч османським загарбникам, але повністю скористатися результатами цієї перемоги Речі Посполитій завадила смерть короля¹⁸.

У Літописі Самовидця зазначалося, що «Волоська (Молдавська. – О.Б.) земля того часу у важкому становищі була, що мусли усі зі своєї землі утікати, і багато жителів тинялися, бо велику кривду терпіли від татар, які зимували, вигнавши поляків і господаря Петрація (С. Петрічейку. – О.Б.)»¹⁹.

Після битви під Хотиним на буковинських землях починають активізуватися партизанські загони. Вони складалися з поляків, молдавських добровольців і козаків, які часто діяли на території Хотинщини. Основними їхніми ворогами були турки і татари. Партизани нападали на їхні каравани і військові обози, брали у полон османів. У цій боротьбі відзначився виходець з Буковини, ротмістр, а пізніше і полковник коронного війська Костянтин Туркул (Туркулець), якого шляхетським титулом нагородив сам польський король²⁰.

На початку квітня 1678 р. у Стамбулі було ратифіковано польсько-турецький мир. Основним його наслідком для буковинських земель було те, що упродовж кількох наступних років на Буковині не повинні вестися воєнні дії та перебувати іноземні війська. Після завершення війни польські офіцери і жовніри організовували власні кінні загони і продовжували партизанську боротьбу проти турків і татар²¹.

Тривалі військові дії на території Буковини і в сусідніх краях значно виснажували населення та їхні землі. Голод став постійним явищем. У 1680 р.

¹⁷ *Ibidem*, s. 116.

¹⁸ О. Балух, *Буковина як об'єкт...*, *op. cit.*, s. 33.

¹⁹ *Літопис Самовидця*, Київ 1971, s. 116.

²⁰ О. Добржанський, *Хотинщина: історичний нарис*, Чернівці 2002, s. 108.

²¹ О. Масан, *Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р.*, *op. cit.*, s. 120.

від лютого голоду в Молдавії померло багато людей. У 1686 р. голод повторився внаслідок посухи і неврожаю²².

У цей час основною метою польського короля було захопити Молдавію та заблокувати осман у Кам'янці-Подільському. Восени 1683 р. молдавську владу очолив кошній господар Стефан Петрічейку. Його військо складалося з польсько-валаських частин під орудою сотника Демидецького і козаків на чолі з правобережним гетьманом Стефаном Куницьким. Вони захопили столичні Ясси і розорили Буджак²³. Очевидно про ці події писав і А. Жуковський: «[...] козацький генерал Кониський (Куницький) боровся на протязі трьох днів проти 30-тисячної армії татар і турків, з яких 20 тисяч було забитих. Козаки примусили тоді молдавського і волоського воєвод виступити проти турків»²⁴. Однак після кількох невдалих сутичок з османами частина козацьких військ відійшла до Польщі.

Похід українського козацького війська через Молдавське князівство до Буджацького степу наприкінці листопада 1683 р. – у січні 1684 р. відбувався у руслі боротьби християнських монархів Європи проти Османської імперії та її васалів в останній чверті XVII ст. Здобувши перемогу над Портою під Віднем 12 вересня 1683 р., король Ян III Собеський за допомогою Війська Запорозького прагнув перейти у наступ на позиції султана Мехмеда IV не лише у Центрально-Східній, а й Південно-Східній Європі²⁵. Таким чином, буковинські землі тоді сильно потерпали від перебування та постою іноземних військ.

Ян III Собеський вважав, що захоплення Молдавії позитивно вплине на відвоювання Кам'янця-Подільського у Туреччини, тому потрібно спробувати захопити хоча б північ держави. З цієї метою у вересні 1685 р. на територію Буковини ввійшли польські та козацькі загони у кількості 15 тис., яких очолював великий коронний гетьман Станіслав-Ян Яблоновський²⁶. Л. Семьонова вважає, що вони «перейшли через Дністер і рушили незвіданим шляхом по Буковині»²⁷. Очевидно, що рухаючись до с. Бояни, війська С. Яблоновського повинні були пройти через м. Чернівці або його околиці.

²² О. Добржанський, *Хотинщина: історичний нарис*, *op. cit.*, s. 108.

²³ I. Neculce, *O sama de civinte*, „Letopisețul Țării Moldovei: Cronici” Chișinău 1990, s. 304–305; К. Кочегаров, *Участие украинского казачества в кампании 1683 г. против Османской империи*, „Україна в Центрально-Східній Європі”, Київ 2005, nr 5, s. 623–664.

²⁴ А. Жуковський, *Історія Буковини*, *op. cit.*, s. 74–75.

²⁵ Т. Чухліб, *Зимовий похід 1683/1684 рр. українського козацтва проти Османів до причорноморського Степу „Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.)”* 2008, t. 1, s. 175.

²⁶ О. Масан, *Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р.*, *op. cit.*, s. 121.

²⁷ Л. Семенова, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)*, Москва 2006, s. 249.

Підійшовши до с. Бояни, 1 жовтня 1685 р. вони стали об'єктом нападу турецьких і татарських військ, що кількісно переважали польсько-козацькі сили у кілька разів, яких очолював сераскер Сулейман-паша²⁸. Основна битва розпочалася 3 жовтня, проте ні османи, ні поляки з козаками перемоги не змогли здобути. На боці Сулейман-паші у битві активністю відзначився Константин Кантемир (1685–1693 рр.), якого у липні 1685 р. обрали новим господарем Молдавії²⁹.

Поляки і козаки упродовж кількох днів вдало відбивали усі напади переважаючих османських військ, оскільки мали на озброєнні потужну артилерію. Місцеві селяни сповістили поляків про зміну татарських позицій, щоб перегородити їм шлях до відступу. Зважаючи на це, військо С Яблоновського в ніч з 9 на 10 жовтня змушене було залишити добре укріплений табір під Боянами і відступити до Дністра. Автор поділяє думку О. Масана, що вони повинні були «відійти до Дністра саме через ліси Хотинської височини»³⁰. Попри поразку польсько-козацьких військ, король Польщі готував новий похід на Молдавію у 1686 р., який так і не дав бажаних результатів.

У 1691 р. польський король здійснює останню спробу завойовувати Молдавську державу. У цьому поході турецько-татарські загони постійно ухилялися від бою, таким чином дуже виснажували коронне військо своїми нападами. Молдавський господар, продовжуючи підтримувати османів, використав проти поляків тактику «випаленої землі». Основної мети не було досягнуто, хоча були розширені північні кодони займаних поляками молдавських земель. Їм вдалося захопити Сучаву та Нямц, а козаки захопили Сороцьку фортецю³¹. Через те, що похід відбувався в осінню пору (з вересня до початку листопада), коронне військо зазнало чималих втрат. Від дощів, холоду, снігопадів, нестачі їжі та втрату значної кількості коней поляки і козаки недорахувалися близько 1,5 тис. воїнів, залишили артилерію (змушені були закопати гармати у лісах біля с. Ропча) та чимало іншої зброї³². Отже, останній молдавський похід Яна III Собеського завершився невдачею і чималими військовими втратами.

На думку деяких дослідників, польсько-молдавські військові загони, очолювані старостою Чернівецького повіту К. Туркулом, що розміщувалися у населених пунктах Буковини, і надалі здійснювали рейди вглиб молдавських земель³³.

²⁸ I. Neculce, *O sama de cuvinte*, *op. cit.*, s. 315.

²⁹ Л. Семенова, *Княжества Валахия и Молдавия...*, *op. cit.*, s. 249.

³⁰ О. Масан, *Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р.*, *op. cit.*, s. 121.

³¹ Л. Семенова, *Княжества Валахия и Молдавия...*, *op. cit.*, s. 249.

³² I. Neculce, *O sama de cuvinte*, *op. cit.*, s. 321; О. Масан, *Чернівці у другій половині XIV–XVIII ст. (до 1775 р.)*, „Чернівці. Історія і сучасність”, Чернівці 2009, s. 41–42.

³³ О. Масан, *Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р.*, *op. cit.*, s. 123; З. Спелральський, *Молдавские авантюры*, Бэлць 2001, s. 180.

26 січня 1699 р. був укладений Карловицький мирний договір, за яким Османська імперія залишила за собою Молдавію та Валахію³⁴. Таким чином, претензії Польщі на Чернівецьку, Сучавську, Хотинську і Сороцьку волості не були втілені у життя.

Чергова поява козаків на Буковині припадає на початок XVIII ст. Під час Північної війни шведсько-козацькі війська зазнали поразки від царської армії у битві під Полтавою і врятувалися втечею у володіння турецького султана та розташувалися у молдавському місті Бендери. Спочатку король Швеції Карл XII і гетьман Іван Мазепа планували через Молдавію та Польщу потрапити до Померанії. Їх маршрут мав проходити давнім торговим шляхом через Сучаву, Чернівці та Снятин до Львова, і далі до Кракова³⁵. Щоб з'ясувати чи безпечно рухатися цим шляхом, у серпні 1709 р. до м. Чернівці прибув підполковник шведської лейб-гвардії А. Їлленкрук на чолі полку, який складався із 560 воїнів³⁶. До Чернівців також прибув і шведський генерал-ад'ютант А. Їлленклоу із козаками, яких було 900 чоловік³⁷, для забезпечення підкріплення. Отже, на буковинських землях були розквартировані шведсько-козацькі війська, які жорстоко грабували місцеве населення.

Московський цар Петро I, дізнавшись про можливий шлях відступу шведів, 19 серпня 1709 р. направив до кордонів Молдавії різними дорогами генерал-майора А. Волконського та бригадира Г. Кропотова із військами, у складі яких перебували молдавські кавалерійські загони А. Кігеча і братів Антона, Василя та Юниці Танських³⁸. Г. Кропотову віддали наказ забезпечити охорону молдавсько-польського кордону, не допустити Карла XII до його військ у Померанії, встановити зв'язок із молдавським господарем Міхаєм Раквице (1703–1705, 1707–1709 рр.) і діяти у взаємодії з ним³⁹. Бригада Г. Кропотова складалася із близько 4 тис. осіб. Вони розмістилися на Покутті на відрізу від Кутів до Городенки⁴⁰, перекриваючи можливий шлях відступу шведського короля на північ.

³⁴ В. Артамонов, *Страны Восточной Европы в войне с Османской империей (1683—1699)*, „Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-восточной Европы в XVII в.” 2001, т. 2, s. 319–320; J. Stanford, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. 1, Cambridge 2002, s. 223–224.

³⁵ А. Огуй, *Прутский поход Петра I и особенности денежного обращения Молдавии и Буковины*, „Международный исторический журнал «Русин»”, Кишинев 2011, nr 1(23), s. 45.

³⁶ А. Масан, «До местечка Чернявец сего же сентября в 23 день» (О русско-шведско-казацкой стычке в Черновцах в 1709 г. и ее международных последствиях), „Международный исторический журнал «Русин»”, Кишинев 2011, nr 1(23), s. 17.

³⁷ О. Масан, *Чернівці у другій половині XIV–XVIII ст. (до 1775 р.)*, *op. cit.*, s. 43.

³⁸ *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Документы и материалы*, т. 3, Москва 1970, s. 377.

³⁹ *Письма и бумаги императора Петра Великого*, Москва 1950, т. 9, nr 1, s. 348–351.

⁴⁰ И. Некулче, *О сама де кувинте. Летописецул Цэрий Молдовеи*, Кишинэу 1974, s. 215.

Господар Молдавії М. Раковіце у листі до графа Г. Головкина від 31 серпня 1709 р. повідомляв про зміну планів Карла XII і радив перекрити дороги від Сучави і до Трансільванії, бо шведський король та гетьман І. Мазепа мають намір перейти під захист князя Ференца II Ракоці⁴¹. У даному листі є згадка і про буковинців К. Туркульця та А. Кігеча. Вони, за словами господаря, здатні провести царські війська важкодоступними гірськими масивами Карпат⁴². Очевидно, через наявність саме найманців із Буковини у бригаді Г. Кропотова Петро I і направив її до Молдавії, а отже на буковинські землі.

Оцінивши обстановку, 14 вересня 1709 р. князь О. Меньшиков віддав наказ Г. Кропотову вступити з військами на Буковину до містечка Чернівці. Зокрема у документі зазначалося, що «[...] у Волоську землю (Молдавію. – О.Б.) до містечка Чернівці цього ж вересня у 23 день ходив з паном полковником Туркулом, який вів нас дуже важкими гористими і лісовими місцями. А згадане містечко Чернівці від польського кордону милях в п'яти. І прийшовши наші передові (загони. – О.Б.), з якими був направлений пан полковник Друцький, вчинили з запорожцями-бунтівниками стрільбу, і з наших поранили ротмістра волоського і кілька волохів. Проте дорогу, якою втікати шведам, наші захопили. І так ті шведи і козаки стали біля лісу і з нашими передовими (військами. – О.Б.) мали стрільбу безперервну. І до прибуття мого у містечко Чернівці взяли передові наші шведів у полон: одного капітана, одного порутчика, двох прапорщиків, шість чоловік рядових драгун. І як ми прийшли у містечко Чернівці, стали і, зайнявши позиції, пішли проти шведів, які також стояли в строю; проте, побачивши наше військо, не билися, а здалися у полон [...]»⁴³.

Залишилися також свідчення сучасника тих подій та літописця Іона Некулче щодо чернівецької битви шведсько-козацького війська з бригадою Г. Кропотова. Він писав, що царська армія підійшла до Чернівців з боку Михальчі (зараз с. Михальча Сторожинецького району Чернівецької області), а провідником у них був К. Туркулець. Козаки І. Мазепа, які прибули зі шведськими військами, відступили до долини річки Прут і майже усі врятувалися втечею. У свою чергу, шведи, налякані масованою атакою бригади Г. Кропотова і відступом козаків-мазепинців, втекли до вершини Чернівецького пагорба⁴⁴, а українське козацтво врятувалося відступом у глиб молдавських земель.

⁴¹ *Исторические связи народов СССР...*, *op. cit.*, s. 314–316.

⁴² *Ibidem*, s. 315.

⁴³ *Ibidem*, s. 313–314.

⁴⁴ *И. Некулче, О сама де кувинте...*, *op. cit.*, s. 217.

Буковинський дослідник Аркадій Жуковський також описав дані події, вважаючи, що вирішальна битва між шведсько-козацькими і російськими військами відбулася «в лісах Михальче, під горою Цецина, де шведські війська зазнали нової поразки»⁴⁵. Переконливо довів, що цей бій проходив у районі теперішньої Соборної площі чернівецький науковець О. Масан. Аналізуючи доступний картографічний матеріал, він зробив висновок, що «дорога, яку перекривав передовий загін полковника Друцького, повинна була прямувати на південь», «головний шлях починався у Чернівцях приблизно на нинішній Центральній площі і прямував на південь, співпадаючи з частиною теперішньої вул. Головної і Червоноармійською (зараз вул. Героїв Майдану)», а «у XVIII ст. з Чернівців до Сучави їздили саме через Великий Кучурів» і «на теперішній Соборній площі, яка спочатку називалася Дровяною, ліс існував і в 1709 р.», що «саме там розташовується найвища точка середмістя – 255 м над р.м.»⁴⁶. Також дослідник вказував, що шведи повинні були розміщуватися в районі сучасних вул. П. Сагайдачного, Ш. Алейхема, Б. Хмельницького і Турецької площі (зараз площа Св. Марії). Почувши постріли своїх вартових, вони рушили до Чернівецького пагорбу та зайняли оборону⁴⁷. Отже, шведські війська були налаштовані дати бій передовим загонам царської армії, але, коли козацькі загони відступили, підійшли основні військові частини Г. Кропотова, які мали чисельну перевагу, тому шведи змушені були здатися росіянам.

8 жовтня 1709 р. бригадир Г. Кропотов надіслав реляцію Петру I у польське місто Торунь, оскільки там розміщувався штаб російських військ. Він доповідав про перемогу над шведсько-козацькими військами у Чернівцях і вказав кількість полонених – 554 чол., у складі яких було 8 запорожців⁴⁸. Існує твердження, що реляція була написана 24 вересня, тому що саме тоді бригада Г. Кропотова повинна була залишити м. Чернівці⁴⁹. У документі є згадка про 500 запорозьких козаків, які були у складі шведських військ і «всі відступили вниз до річки Прут, яких наші передові драгуни і козаки, і волохи багатьох побили і втопили у цій річці»⁵⁰. Зрозуміло, що козаки-мазепинці були зрадниками для росіян, тому Г. Кропотов доповів царю про знищення більшості козаків, збільшуючи свої заслуги.

Зберігся лист бригадира Г. Кропотова до господаря Молдавії М. Раковіце від 25 вересня 1709 р., у якому він повідомляв, що російські війська жодних кривд

⁴⁵ А. Жуковський, *Історія Буковини*, *op. cit.*, s. 75.

⁴⁶ О. Масан, *Чернівці у другій половині XIV–XVIII ст. (до 1775 р.)*, *op. cit.*, s. 44.

⁴⁷ А. Масан, «До местечка Чернявець сего же сентября в 23 день...», *op. cit.*, s. 22.

⁴⁸ *Письма и бумаги императора Петра Великого*, *op. cit.*, s. 410–411.

⁴⁹ О. Масан, *Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р.*, *op. cit.*, s. 128.

⁵⁰ *Письма и бумаги императора Петра Великого*, *op. cit.*, s. 410.

і збитків місцевому населенню не завдали, а щодо запорожців вказував на те, що вони, перебігаючи за кордон із Польщею, багато їм шкоди завдали, а також, що у полон було взято всіх козаків⁵¹. І це не дивно, оскільки російський полководець прагнув виставити з негативного боку дії козаків.

Таким чином, у польсько-турецьких військових діях другої половини XVII ст. і російсько-шведських початку XVIII ст. активну участь взяло українське козацтво, як запорожці, так і реєстрові, які неодноразово перебувало на буковинських землях, що стали ареною кровопролитних боїв. Козацтво було учасниками конфліктів місцевого значення, а також помічниками чи найманцями королів Польщі та Швеції. Незважаючи на те, в якій ролі вони виступали, вище наведені події показали, що саме козацтву належить визначна роль у військово-політичних конфліктах на території Буковини другої половини XVII – початку XVIII ст. У цей час зростає роль Хотинської фортеці, яка продовжувала зберігати своє стратегічне значення.

Отже, результатом тривалого османського панування в регіоні було збільшення економічних вимог, часті постої турецьких, татарських, польських, російських, шведських і козацьких військ, демографічні втрати від голоду та хвороб.

⁵¹ *Исторические связи народов СССР...*, *op. cit.*, s. 313.

Резюме

Друга половина XVII століття характеризувалася посиленням суперництва між Османською імперією та Польщею, у якому активну участь взяло українське козацтво, як запорожці, так і реєстрові. Вони неодноразово перебували на території Молдавії, зокрема і на буковинських землях. Козаки входили до складу польських військ і допомагали їм у боротьбі за збереження Молдавії у сфері свого впливу. У цей час зростає роль Хотинської фортеці, яка продовжувала зберігати своє стратегічне значення. Перебування шведських, козацьких і російських військ на території Буковини на початку XVIII століття негативно вплинуло на воєнно-політичне становище в краї, призвело до чималих демографічних втрат, запустіння населених пунктів, зубожіння місцевого населення та його переселення за межі Молдавії.

SUMMARY

THE ROLE OF THE COSSACKS IN MILITARY AND POLITICAL CONFLICTS IN BUKOVINA IN THE SECOND HALF OF THE XVII – EARLY XVIII CENTURIES.

The second half of the XVII century was characterized by aggravation relations between the Ottoman Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth, in which the Ukrainian Cossacks took an active part. Polish kings tried to keep Moldavia in its sphere of influence and occasionally sent troops there, that ravaged and plundered primarily borderlands with Poland, especially the territories of Chernivtsi and Khotyn districts. So Bukovyna's land was at the forefront of the struggle between the Ottoman Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth, as during the second half of the XVII centuries both countries wished to extend their authority on Moldavia, and therefore – on Bukovyna. The Cossacks were part of the Polish army and helped them in their struggle. The consequence of this was that Bukovyna became the object of military and political events, and authority over the land passed from hand to hand.

The Cossacks were participants in conflicts of local significance, as well as assistants or mercenaries the kings of Poland and Sweden. Regardless of the role they played, the above events showed that the Cossacks played a significant role in the military-political conflicts in Bukovina in the second half of the XVII – early XVIII centuries. Thus, the presence of Swedish, Cossack and Russian troops in Bukovina in 1709 had a negative impact on the military and political situation in

the region, led to significant demographic losses, desolation of settlements, impoverishment of the local population and his resettlement outside Moldavia. At this time grow up the role of Khotyn fortress, which continued to preserve its strategic importance.

STRESZCZENIE

ROLA KOZAKÓW W WOJSKOWYCH I POLITYCZNYCH KONFLIKTACH NA BUKOWINIE W DRUGIEJ POŁOWIE XVII I POCZĄTKU XVIII WIEKU

Druga połowa XVII wieku charakteryzowała się nasileniem rywalizacji między Imperium Osmańskim a Polską, w której aktywnie uczestniczyli ukraińscy Kozacy, zarówno Zaporozcy, jak i Kozacy rejestrowi. Wielokrotnie przebywali oni na terytorium Mołdawii, w tym również na ziemiach bukowińskich. Kozacy byli częścią wojska polskiego, które pomagało w walce o utrzymanie Mołdawii w strefie swoich wpływów. W tym czasie rosła rola twierdzy chocimskiej, która zachowywała swoje strategiczne znaczenie. Obecność wojsk szwedzkich, kozackich i rosyjskich na terytorium Bukowiny na początku XVIII wieku negatywnie wpłynęła na sytuację wojskowo-polityczną w regionie, doprowadziła do dużych strat demograficznych, spustoszenia osad, zubożenia ludności lokalnej i przesiedlania się ich poza granice Mołdawii.